

A POSZTKOMMUNIZMUS ÉS A KISEBBSÉGEK

1. Közép- és Kelet-Európa egyes országaiban és Jugoszlávia gazdasági kulturális, valamint politikai színterein hasonló problémák merülnek fel. Hadd soroljak fel néhányat ezek közül: totalitárius örökség, populista mentalitás, kollektivistikus életszervezési módok, premodern narrációk, tekintélyelvű viselkedési minták,¹ törzsi nacionalizmust idéző² formák hangsúlyozott jelenléte, az ideológiai asszimiláció és egyneműsítés továbbélése, azaz a társadalom alárendelésére irányuló törekvések ismételt érvényesítése a hatalmi szerkezeteket birtokló elitek részéről, a civil társadalom intézményeinek gyengesége, az individuális és a csoportautonómiák érvényesítésére irányuló készség hiánya, a nemzeti és a demokratikus legitimáció közötti kibékíthetetlennek tűnő ellentmondás, az eltorzult modernizáció³, a múltra vonatkozó mítikus képletek nehezéke. A többpárti struktúra s a politikai kultúra intézmény- és készletrendszere túlságosan gyenge ahhoz, hogy ellensúlyozhatná a nemzet fogalmának misztifikált működését, amely kivonja magát a racionalitás ökonómiája alól. Jugoszláviában, mint mindenütt a posztkommunista korszakban, voltak többpárti választások, s tagadhatatlan, hogy a hatalom ebből a szempontból tekintve legitimitással rendelkezik. Ugyanakkor a többségi demokrácia formális szabályainak következtlen alkalmazása, valamint az uralkodó szociokulturális dimenziók nem teszik lehetővé, hogy a kisebbség nagy jelentőségű kérdésekben gyakorolja beleszólási jogát, s hogy sorsa irányításában tényleges autonómiára tegyen szert. Az alapvető szociálpszichológiai konstelláció szerint a nemzetre vonatkozó mitológiai sémák orientálják a cselekvésformákat, s a társadalom újfent, noha más és más módon, alárendelődik az államnak. A többség nemcsak politikai, de értelmiségi elitjének jelentős része is az abszolút nemzeti szuverenitáshoz ragaszkodva kívánja bizonyítani nemzeti elkötelezettségét. Az említett országok kisebbségi (nemcsak nemzeti kisebbségi) polgárain, a demokratikus átalakulásra való feszült várakozás, bizonyosfajta eufória után, a csalódás, apátia, a déja vu, a negatív katarzisz tapasztalata vett erőt, az a nyomasztó érzés, hogy hasztalan kíséreltek meg elébe menni a szabadságnak.

A tapasztalat azt mutatja hogy Közép- és Kelet-Európa olyan országaiban, mint Jugoszlávia, Horvátország, Szlovákia, Románia, a kisebbségi kérdés

„megoldatlansága” akadályként tornyosul a demokratizáció előtt, s az etnikai többségek hagyományának nem-demokratikus készletei, a tekintélyelvű intolerancia elemei nemzeti összefogásként mozgósíthatók a kisebbségi igények ellensúlyozására. A nemzeti öneszmélés fényében kialakuló kisebbségi politikai igények ugyanis a többségi-nemzeti elven alapuló hatalmi szerkezet megváltoztatására, ellenőrzésére irányulnak, ami erősíti a többség azon félelemképzetét, hogy etnikumának létét a kisebbség fenyegeti, s hogy a kisebbség jogainak elismerése nemzeti szubsztanciáját gyengíti. A kisebbség politikai lénykedése így alkalmat szolgáltat a többségi kultúrába beépült diktatórikus hagyományok és autoriter intoleranciák mozgósítására. A kisebbség léte időszerűsítheti a többségi nemzet „etnikai komponensét” a „civil komponens” rovására.⁴ A szakirodalomban e mozzanat mint végtelen paradoxon bukkan fel: egyfelől a kisebbségi kérdés megnyugtató rendezése következetesebb demokratizációt igényel, másfelől a jelenlegi helyzetnek az a jellegzetessége, hogy a többség nemzeti érzései „mozgathatók” az etnikai másságok kapcsán, akik nem „Mi” vagyunk, azaz az etnikai kisebbségek jelenléte eszköz, melynek segítségével lassítható a demokratizáció. A „humánus lakosságcsere” és a kisebbségekkel szemben érvényesítendő kemény álláspont honi ideológusai számára a kisebbségek létezése nemcsak a nemzeti egységvesztést, hanem a demokrácia esetleges működését is zavarja, hiszen a többség, a nemzeti létbizonytalanság okán, kénytelen agresszivitást tanúsítani, azaz arra kényszerül, hogy az etnikai kisebbségekben folyton-folyvást a félelem forrását tapasztalja meg. A kisebbségi jogok kiszélesítése ennél fogva megengedhetetlen erőtlenséget, engedékenységet, nem utolsósorban a többség nemzeti szubsztanciájának gyengítését jelenti.

Jugoszláviában tehát mintegy lemeztelenített formában jut felszínre a közép-kelet-európai kisállamok nyomorúsága, ezen országok tragikus történelme. A nemzeti önrendelkezésnek, a kollektív és az egyéni jogok viszonylatának problémái itt, a háború árnyékában, hovatovább dramatikus formában domborodnak ki. A különösséget a háborús környezetben megnyilvánuló „többleterőszak” mellett egy ideológiai meghatározottságú nemzetfeletti program, ha úgy tetszik, egy ideológiailag értelmezett multikulturalizmus, nevezetesen a kommunista jugoszlávság tervezetének epochális veresége biztosítja. A szerb politikai és értelmiségi elitnek szembe kell nézni a kihívással, hogy a kisebbségi „probléma” Szerbiában (is) a politikai, kulturális és gazdasági élet legfontosabb dimenzióit érinti, hogy nem mellékes jelenség, melyet a hatalmi rendszer hézagainak „technikai jellegű” feldolgozásával ki lehet iktatni a döntő kérdések köréből. A kisebbségi kérdés súlyosságának belátása egyúttal a szerb társadalom mélyszerkezetével való szembenézést jelenti,⁵ a kisebbségi probléma a demokratizáció próbaköve itt és másutt is, noha e tények elfogadására erre felé cleddig kevés hajlandóság mutatkozott. A szerb társadalom modernizációja nem valósítható meg, ha a fent említett elitek nem tanúsítanak nagyobb nyitottságot a kisebbségi kérdés iránt: ennek érdekében szakítani kell a jelenlegi ideológiai retorika megannyi elemével. A hajótörést szenvedett jugoszláv ideológia szerves része volt annak a „candide-i” elvnek a hangsúlyozása, hogy a jugoszláv szocializmus a létező szocializmusok legjobbja, s ennek megfelelően a kisebbségi helyzet is a legjobbnak mondható valamennyi közül. A kisebbségeket illető ilyen retorika, mint ahogy a titói korszak ideológiai

diskurzusának számos más eleme is, új formákban, de tovább él, s megjelenik olyan diskurzusokban is, melyek éppen a titóizmussal kívánnak élesen szembefordulni. Szakítani kell azzal a retorikával, amely a hagyományos paternalista szemléletmód bűvöletében a kisebbségek kapcsán csak „engedményeket”, „engedékenységet”, avagy a kollektív jogok „ajándékozását” ismeri. Az egyenlőtlenség effajta szorgalmazása aligha egyesíthető a multikulturalizmus filozófiájával,⁶ azzal a gondolkodásmóddal, amely a különféle kultúrák értékeinek, a plurális értékeknek az érvényességét támogatja. Úgy vélem, hogy az értelmiségi elitek szerepvállalása a szerb társadalom modernizációjában és a nacionalizmus újragondolásában nagy fontossággal bír: hadd utaljak itt a nacionalizmussal foglalkozó kortárs társadalomtudomány idevágó eszmefuttatásaira, melyek éppen a nemzeti értelmiség szerepét domborítják ki erőteljes módon az ún. imaginárius nemzeti azonossággal összefüggésben.⁷ Ugyanakkor a jugoszláv értelmiségi „pszichikai” ingája folytonosan a demokratikus és a nemzeti legitimitáció között mozog, nem kevés zavarodottságról tanúskodva, s ez rendkívüli módon befolyásolja a kisebbségek tudatállapotát is.

2. A jugoszláviai kisebbségek helyzetét természetesen európai kontextusban is szemügyre kell vennünk, hiszen nyilvánvaló, hogy a nemzetközi környezet befolyással bír állapotainkra. Olyan korban élünk, mely ismételten és erőteljesen veti fel a Nyugat, valamint Közép-Kelet-Európa viszonylataira vonatkozó kérdéseket, nem utolsósorban a kisebbségek kapcsán. Az a vélemény, hogy a többpártrendszer, a piacgazdálkodás normáinak érvényesítése megoldja térségünk gordiuszi csomóját, megannyi aspektusában illuzórikusnak bizonyult. E meggyőződés háttérében az a hit állt, hogy a nemzetállam létrejöttének nyugati modelljét kisebb-nagyobb finomításokkal alkalmazni lehet Európának ezen a részén is, hogy a nyugati sémák applikációja civilizálhatja a nemzeti érzést, s olyan intézményes rendszert teremthet, melyben a nemzeti különbségek fennállhatnak. Az ókontinens nyugati és keleti felének fejlődésbeli összehangolatlansága óvatosságra int. Így például a többségi elv alkalmazása, mely hagyományosan a nemzetállam képletéhez és azon politikai modellhez kapcsolódik, mely egy közös tradíciót feltételez⁸, nagy nehézségekbe ütközik, ha az etnikai különbözőségeket mentén különféle plurális értékrendek strukturalódnak. A klasszikus politikai állam egyneműsítési modellje (mely a modernitás hajnalán civilizatórikus célokat szolgált) bizonyos esetekben nem realizálható égbekiáltó erőszak nélkül, lásd példának okáért a boszniai háborút. (Jugoszláviában a nemzetközi közösség beavatkozásai, rendezési kísérletei is voltaképpen az etnikai kritériumok megerősítését eredményezték, hiszen az etnikai kritériumok mentén formálódó politikai elképzeléseket részesítették előnyben. A multikulturális elképzelések lényegében alárendelődtek az államcentrikus etnikai megoldásoknak.) Nyugat-Európában többirányú, szimultán változások mennek végbe (európai egyesülés, regionalizáció), melyek egyfajta liberális minimumon, valamint az univerzalizmus és a partikularizmus viszonyának újraértelmezésén alapulnak. Bizonyos, hogy a nyugat-európai transznacionális folyamatok, a politikai és a gazdasági mércék egységesítése módosítja a szuverenitás fogalmát célzó berozsdásodott képzetünket.⁹ De míg a nemzetállam és a liberális demokrácia intézményrendszerének együttes fejlődése Nyugat-Európában bizonyos értelemben „befejezetteknek” minősíthető, addig az állam, különösképpen Közép- és Kelet-Európa említett országaiban

– kiváltképp Jugoszláviában! – „befejzetlen”. Mi nem a szuverenitáson „túl”, hanem „innen” vagyunk.

Meg kell továbbá mondani, hogy a kisebbségi helyzet nemzetközi szabályozását illetően, több sokat ígérő nyilatkozat, záródokumentum, szeminárium stb. után, mostanság megtorpanás tapasztalható (amihez a jugoszláv helyzet reménytelensége, az ezzel kapcsolatos kilátástalanság nagyban hozzájárult), noha valószínű, hogy az etnikai feszültségek a második évezred végén a világban nem fognak enyhülni.¹⁰ Módosult a nemzetközi közösség viszonyulása a kisebbségi problémához, hiszen az I. világháború utáni légkörben az elsődleges cél a kisebbségek integrálása, azaz teljes asszimilálása volt.¹¹ Ez az elképzelés nem változott meg döntő módon a II. világháború után sem, amikor az etnikai tisztogatások hátterében a nemzetközi vonatkozású mintát az államközpontú, területi integráció jelentette. De az előrehaladás ellenére sincs ma egy olyan működőképes kisebbségvédelmi rendszer, amely szűkebb térségünk kisebbségeinek biztos menedéket nyújtana a többségi nemzetre alapozó állam ambícióival szemben, a legtöbb jelenlegi nemzetközi okmány, „keretegyezmény” csupán a legáltalánosabb elveket ismételteti, s nem tartalmaz kényszerítő mozzanatokat az államok számára. (Nem szabad elhallgatni azokat a nehézségeket sem, melyek egy átfogó kisebbségi jogvédelmet biztosító nemzetközi jogi normarendszer létrehozása kapcsán sejlenek fel.) Továbbá az európai térséget átszelik a különböző nemzeti érdekek, nem utolsósorban éppen a mi helyzetünk bizonyítja, hogy térségünk az európai és nem-európai hatalmak erőfitogtatásának, s egymást keresztező érdekei megnyilvánulásának laboratóriuma. A jugoszláv „válság” folytán kialakuló reménytelenség érzése tükrözi egy közös európai stratégia hiányát is a Balkánnal kapcsolatban. Vanak olyan nyugat-európai államok, melyek nem mutatnak készséget a nemzeti kisebbségek elismerésére országaik keretében, s fellépésüket a nemzetközi szinten is ehhez a politikai stratégiához igazítják. Más országok viszont, melyek nemzeti érdekei merőben különböznek az imént említettekétől (Oroszország – ez a tény fontossággal bír számunkra, tekintettel az orosz politika komoly geopolitikai befolyására a jugoszláv stratégiákra), sokkalta nagyobb készséget tanúsítanak például a kollektív jogok érvényesítését illetően.

Mindebből az következik számomra, hogy itt Jugoszláviában méritenünk kell a nemzetközi kisebbségi jogvédelem megfelelő dokumentumaiból (azokra gondolok, melyek nyitottak a kollektív jogok, autonómiák felé), de ezek kreatív értelmezésére is szükség van. Helyzetünk egyszerre igényli a kisebbségi jogvédelem nemzetközi szintű artikulációját, s e tekintetben Jugoszláviának, adottságaiból kifolyólag, aktív szerepet kellene vállalnia,¹² de az olyan politikai fellépést is, amely tekintettel van e térség történelmi adottságaira is.¹³

A vajdasági magyar kisebbség és a többség: az egyenlőség problémája a közelmúlt perspektívájában

A kisebbséget érintő állami viszonyulást a jugoszláv makropolitika hullámzásai befolyásolták, az a makropolitika, mely végül is mindig a polgári jogok általános semmibevételébe torkollott. Az etnikai többség és kisebbség közötti egyenlőség voltaképpen a repressziók adagolásában merült ki. A jugoszláv

gyakorlat azt bizonyítja, hogy rendkívül nagy súllyal esik a latba, mennyire van jelen a demokratikus akaratképzés az etnikai többség körében, vagyis mennyire befolyásolja a kisebbség mozgásterét a többség politikai kultúrája, politikai dinamikája, történelme és a másságot érintő befogadókészsége. A vajdasági magyarság története példászerűen bizonyítja a tényt, hogy abban az esetben, ha a demokratikus akaratképzés formái jelennek meg a szintéren, ha tehát a politikai dinamika okán nyitottság tapasztalható a makropolitikában, akkor pozitív hozadékok rögzíthetők a kisebbségek szociokulturális pályáin is. Ellenkező esetben a kisebbség cselekvési tere drámai módon leszűkül, s fennmaradásának esélyei is csökkennek, példázza ezt a területközpontú és hódító jellegű jugoszláv háború néhány esztendeje, azaz a kormányzatilag szálított nacionalizmus által meghatározott posztkommunista periódus. A kisebbségi joggyakorlás lehetősége, ergo, szoros kapcsolatban áll az emberi jogok tiszteletének, avagy tiprásának gyakorlatával. Hadd említsem meg az anyanyelvhasználat szabadságának és az iskolarendszernek az ügyét is! Az oktatási rendszer akkor javult, amikor a társadalom egésze elindult a demokratizálódás útján; a hetvenes években pedig, amikor az általános emberi jogok veszélybe kerültek, mivel a jugoszláv típusú szocializmus energiái kimerültek, a „szocialista liberalizálódás” zátonyra futott a jugoszláv történelem szikláin, a modernizáció folyamatai lelassultak, majd befagyasztódtak, s az autoriter nemzeti diskurzusok kerültek előtérbe, nos, ebben a periódusban a kisebbségi oktatási rendszer sorvadásnak indult. Bizonyítja ezt a tendenciát az általános iskolai tagozatok számának döbbenetes csökkenése, mely például az 1974–1984-es periódusban 100-as nagyságrendet tesz ki. Az iskolarendszer példája bizonyítja, hogy a demokratizáció és a kisebbségi jogok szorosan egybefonódtak.

Nem hagyható figyelmen kívül Jugoszláviában az a kérdés sem, hogy az etnikai többség milyen készséget mutat a másság eltűrésére saját köreiben, így pl. a regionális irányulások iránt.¹⁴

A II. világháború utáni Jugoszláviában lényegében az ideologikus, „birodalmi jugoszlávság” jutott hatalomra: a kommunista párt befagyasztotta a nemzetállami törekvéseket, de az ideológiai egyneműsítés árán. (Ezzel szemben állt az utópikus nemzetfelettség koncepciója, mely sohasem tudott politikai hatékonyságot érvényesíteni.) Jugoszlávia fennmaradása ettől függött: milyen mértékben fojthatók el a nemzetállami törekvések, és milyen mértékben ellenőrizhetők a nemzeti megnyilvánulások, milyen mértékben intézményesíthető az ideologikus jugoszlávság a politikai mozgósítás eszközeként. A hatalommegosztás jugoszláv modelljének, a részarányosság elvének megfelelően a kisebbségek köreiben is etnikai oligarchiák alakultak ki, amelyek örködték a politikai és az ideológiai asszimiláció folyamatai felett. Valójában egy „totalitárius demokrácia” alakult ki a párton belül is, hiszen a nemzeti érdekek képviselőit Jugoszláviában csak részarányosan, kvantitatív kritériumok alapján lehetett megoldani. Az egypártrendszer felügyelte a gazdasági és a szellemi életet, de lehetővé tette néhány kulturális intézmény működését, volt magyar sajtó, néhány egyetemi karon magyar lektorátus, magyar színház, néhány órás televíziós adás, mely az ideologikus valóságteremtés szektoraként működött.

Sok vonatkozásban lehetett tapasztalni a kisebbségi közösség elbátortalanodását, elfásulását, cselekvőképességének elapadását. Mint ahogy az idevágó adatokból kitűnik, a magyar kisebbség sok helyütt szörványjellegűvé vált, a

kompakt területek nagysága csökkent, az urbanizáció és a migráció hatása is negatív volt. Fennállt a kisebbségi vertikális szerveződés és a kollektív szubjektivitás kinyilvánításának tilalma. Egy ilyen struktúrában a kisebbség afféle egzotikus kategóriává válik, csupán az etnikai hovatartozás homályos képzetét birtokolja¹⁵, s az „érdekesség” tartományában utalják, politikai irrelevanciája folytán viszont képtelenné válik arra, hogy alapvető érdekeinek hangot adjon.

Máig sem rendelkezünk kellő számú olyan tudományos igényű munkával, mely az említett kérdéseket széles perspektívában vizsgálná (a radikális kommunizmus rezsimjében az effajta kutatásokat lehetetlenné tették, vagy úgy cenzúrázták, hogy nem nyílt mód a tendenciák tényleges ismertetésére) s rendszerezné az idevágó tényezőket (demográfiai politika, Vajdaság gyarmatosítása, mely több hullámban ment végbe, s hozzájárult a magyar közösség atomizálódásához stb.). Valóban léteznek az asszimiláció olyan csatornái, melyek spontán módon működnek: ezek feltehetően nem hatalmi politikák eszközeiként vannak jelen (noha a kérdés nyugat-európai szakemberei joggal figyelmeztetnek: a spontán asszimilálódás ténye még nem ment fel bennünket a kutatás kötelessége alól, hiszen meg kell vizsgálnunk, mely tényezők segítik elő a spontán felszívódást: ha persze érdekeltek vagyunk abban, hogy kisebbségi közösségek fennmaradjanak. Magyarán: a spontán asszimilálódásra vagy az adott kultúrák asszimiláló hajlamára való hivatkozás sokszor nagyon is ideológiai cékolat, nevezetesen, nemzeti kizárólagosságot fed. A spontán asszimilálódás érvét nagyon sokszor azok vetik fel, akik úgy tartják, hogy az állam nem lehet érzéketlen az alapját képező nemzettel szemben, viszont a kisebbséget illetően csupán a „toleranciát”¹⁶ kell gyakorolnia). S az is nyilvánvaló, hogy e csatornák ott lépnek fokozottabban működésbe, ahol a kisebbségek bizonyos előnyökre tehetnek szert, például más, hasonló sorban tengődő nemzettársaikkal szemben, vagy a gazdasági prosperitás előnyeit élvezhetik: a hatvanas és a hetvenes évek ambivalens jugoszláv állapotai, a társadalom totális ellenőrzésének és a bolsevik liberalizálódásnak az ötvözetet kínáltak ilyen lehetőségeket. A vajdasági magyarság asszimilációja azonban olyan ütemben ment végbe, hogy kérlelhetetlenül szembesít bennünket azzal az elvvel, melyet R. Dworkin, a nagy liberális filozófus a következőképpen fejtett ki: „Örökök kaptunk egy kulturális szellemkincset. Kötelesek vagyuk úgy ténykedni, hogy legalább megőrizzük kulturális hagyományaink gazdagságát és sokszínűségét, s ezeket átadjuk az utánunk jövő nemzedékeknek”.¹⁷ A multikulturális közösségekre vonatkozó maximák nem érvényesülhetnek, ha nem tartjuk tiszteltetben ezt a liberális minimumot, s a maximák irrelevánsak lesznek, ha a kulturális tradíció elerőtlenedése s felszívódása olyan intenzív, mint a vajdasági magyarság esetében. Hogyan beszélhetünk ott a különbségek méltóságáról, az egyenlő méltóság elvéről, ahol bizonyos különbségek eltűnnek a színpadról? A multikulturalizmus szerepe ugyanis, a különféle etnikai közösségek kulturális interakciójának támogatása mellett, éppenséggel azon gyakorlatok szorgalmazásában (is) jelölhető ki, melyek különféle, így kisebbségi etnikai közösségek megőrzését célozzák. Elképzelhetetlen multikulturális és plurális értékekről, valamint kultúrák különbségeit¹⁸ áthidaló szolidaritásról beszélni ott, ahol az ideológiai egyneműsítést szorgalmazó politikai elitnek, vagy a többségi nemzetre alapozó állam hatalmi szerveinek ténykedése folytán megkérdőjeleződik egy kisebbségi kultúra létjogosultsága.

A kisebbség és a többség: az egyenlőség problémája a posztkommunista korban

A radikális kommunizmus bukását erőteljes nemzeti homogenizálódás követte, melyet a háborús kontextus még inkább megerősített. Mindez rendkívüli módon kiélezte a nemzeti és a demokratikus legitimitáció ellentmondását. A nacionalizmus robbanása azonban Jugoszláviában a hetvenes évek kommunista nemzeteszményének „posztkommunista” jellegű folytatódása volt – más eszközökkel. Hiszen a hetvenes években kirajzolódott nemzetállami képletek előkészítették a nyolcvanas évek nacionalista mozgalmait. Szétporladtak a nemzetfeletti jugoszlávság ideológiai tartalmai, s helyettük nem alakult ki a kultúrák pluralitását figyelembe vevő multikulturális projektum. A jugoszláv társadalom ismét szembekerült a modernizáció folytatásának kihívásával, de modernizációs projektum nélkül. Természetesen eltűnt a hatalmi privilégiumokat osztogató, etnikai oligarchiakat éltető, s a kisebbségi „jogokat” „ajándékozó” elitárius szervezet. A kisebbség és a többség viszonylatát most első-sorban a kisebbségi jogvédelem szempontjából kell szemügyre vennünk. Nézzünk meg idevágó álláspontokat! Egyesek környezetünkben az érvényes alkotmányos meghatározásra utalnak, miszerint Szerbia polgári állam, s azzal érvelnek, hogy a kisebbségek tagjai csupán individuális jogokat élvezhetnek, mivel ezek a jogok egy egyetemes, nem-etnikai módon meghatározott jogi korpusz részei. Számukra a kollektív jogok érvényesítése aláássa a társadalom egységét, azt a közös készletrendszer, amely a szolidaritást biztosítaná a heterogén közösségekben, ennél fogva például a multikulturalizmus értékei csak az individuális jogok prizmáján keresztül kerülhetnek látókörnkbe. (Szerbiában már többször hallhattuk a kétely hangjait egy esetleges kisebbségi törvény kapcsán. Az indoklás általában a fenti gondolatmenetet követte.) Van olyanok is, akik szerint csak kisebbség birtokolhat kollektív jogokat, az etnikai többség esetében egyszerűen értelmetlen kollektív jogokról beszélni, hiszen, mondjuk, a nyelvhasználat esetében arról van szó, hogy az állam hivatalos nyelve van használatban, aminek viszont nincs és nem is lehet kollektív-jogi dimenziója. Egy extrém, könnyen minősíthető változata e gondolatnak fejeződik ki abban a követelésben, hogy a kisebbségi nyelv használata legyen a magánélet része, vagyis a kisebbségi nyelvhasználat maradjon az intimitás szintjén, ha úgy tetszik, négy fal között. Ebben az esetben az etnikai közösség önazonossága az intimitás aktusaként tételeződik minden közjogi dimenzió nélkül. E követelés következetes alkalmazása olyan helyzetbe taszítaná a kisebbséget, melyben lehetetlenné válna számára a politikai szubjektivitás, sőt bármilyen politikai szervezetségi forma gyakorlása, mert mindez a kisebbséget mint közjogi dimenziókkal bíró csoportot érvényesítené. Kétségtelen, hogy a kollektív jogoknak van költségvonatkozása, melyet, különösképpen olyan áldatlan gazdasági helyzetben, mint a miénk, nem lehet figyelmen kívül hagyni: a kollektív jogok ellenzői sokszor arra hivatkoznak, hogy ezen jogforma lehetetlenné teszi a hatékony kormányzást, vagyis e jogrendszer mindig nélkülözni fogja az ésszerűséget. Merthogy a kollektív jogoknak, azaz a kisebbségi közösségek fennmaradási esélyeinek általuk történő biztosítása az állam folyamatos gondoskodását és intenzív fellépését igényli mind a kulturális, mind más területeken.

Egy elfogadható meghatározás szerint egy X személy vagy csoport akkor rendelkezik joggal, ha érdeke megfelelő (ész)alapot (sufficient reason) szolgáltató ahhoz, hogy mások kötelezhetőek legyenek bizonyos cselekvések elvégzésére.¹⁹ Nincs akadálya annak, hogy a gondolatot kiterjesszük a kollektív jogok területére. Vegyük most ennek alapján szemügyre azt a példát, mely nemrég honi eseményekhez, pontosabban a szerb parlament vitájához kapcsolódik! Ha az állam arra hivatkozik, hogy pénzügyi eszközök híján vagy más okokból kifolyólag nem támogathatja a kisebbségek kulturális javait fenntartó tevékenységeket, miközben pénzügyileg támogatja az etnikai többség szempontjából különös jelentőséggel bíró kulturális javakat, akkor a többség kollektív jogát preferálja, s egyúttal tagadja a kisebbség kollektív jogát. Ezen gyakorlat rutinizálódott működtetése a kisebbséget alárendelt pozícióba kényszeríti, hiszen abba a helyzetbe kerül, hogy adózása révén hozzájárul a többségi kulturális szellemi javak fenntartásához, saját javait pedig kénytelen önerőből finanszírozni. A térség államai ilyenkor – a „tolerancia” szellemében, miszerint az állam nem gátolja a kisebbségi igények realizálását, s tartózkodik a kisebbségekkel szemben alkalmazott kényszertől – úgy járnak el, hogy a kisebbséget igényeivel együtt a nem vagy alig működő magánszférához utalják. Csakhogy ily módon az állam, teljesítményei révén, a többség számára az individuális jogoknál többet ad a „kosárból”, míg ugyanezt nem teszi meg a kisebbségek esetében. Ha elfogadjuk azokat a tételeket, hogy a kultúra fennállásának ténye egy csoport létezését feltételezi, s hogy a kultúrára (a kultúra fogalmán itt nem csupán az ún. magaskultúrát értjük) vonatkozó jog mindig egy kollektivitást is magában foglal, valamint hogy egy egyed csak létjogosultsággal bíró közösség tagjaként valósíthatja meg individuális jogait,²⁰ akkor észre kell vennünk a kollektív és az egyéni jogokat szorosan összefűző szálakat.

A kortárs gondolkodás vívmányának tartom, hogy kidomborította a tény, milyen szorosan összefügg az egyén jogainak tiszteletben tartása azzal a viszonyulással, melyet az állam tanúsít a kulturális közösségek iránt. Kapcsolatban van ez a felismerés azzal az irányultsággal, amely az egyén magatartásmódját nem elszigetelten, hanem kontextuálisan, kultúrába ágyazottan kívánja vizsgálni. A fentebb tárgyalt esetben tehát az állam negatív viszonyulást tanúsított nemcsak az adott etnikai csoport kollektív jogai, hanem e csoport tagjainak individuális jogai iránt is, hiszen nem tette lehetővé, hogy ezen egyedek, kultúrájukba bekapcsolódva, beilleszkedve valósítsák meg igényeiket, egyéni szabadságukat, s nem utolsósorban gyengítette a kisebbségi közösség fennmaradási esélyeit. A kisebbség esetében az állam, mintegy kimondatlanul, a „negatív jogok” alapelveire hivatkozott, minthogy tevékenységét arra korlátozta, hogy csupán a „kényszer hiányát” biztosítsa, a többség esetében pedig a kulturális virágzás feltételeit tette lehetővé. A kulturális közösség fennmaradási esélyeinek csökkenése rendkívüli mértékben befolyásolja a kisebbségi egyén szakmaválasztási lehetőségeit, emberi kapcsolatait, egyszerűen egyéni életvitelét. Az állam akkor jár el a multikulturalitás elvei alapján, ha lehetővé teszi az egyénnek, hogy egy virágzó kulturális közösségbe integrálódhasson. A kultúrára vonatkozó jog tehát egy csoportot feltételez a jog alanyaként, de magában foglalja az egyed azon jogát is, hogy egy kulturális közösség szerves része legyen. Mármost, az individuális és a kollektív jogok komplementaritásának elképzelése szemben áll azzal a véleménnyel is, amely az individuális jo-

gok kizárólagos érvényesítését látja üdvösnek a kisebbségek számára, de szemben áll azon állásponttal is, amely a kollektív jogok exkluzivitását vallja. Ez az elképzelés ugyanakkor nem tagadja, hogy lehetségesek konfliktusok az egyéni szabadság és a kollektív jogok között, vagy hogy vannak inkompatibilis mozzanatai a két jogi rezsimnek, így például lehetséges konfliktus az egyedi életvitel és a kollektív jogok intézményesített alanyai között, akik e jogok hordozóiként lépnek fel. Olyan államot tudok támogatni, amely lehetővé teszi az egyéni jogok tiszteletben tartását ezen esetekben is, amely érvényesíti a kollektív jogok afirmálásának korlátjait is az egyéni jogok vonatkozásában. Egy szóval: a kollektív jogok rezsimje akkor teljesíti funkcióit, ha hozzájárul az egyed jogainak kiteljesítéséhez. A multikulturalitás és a kollektív jogok rendszerének előfeltétele és következménye is egyaránt az egyedi autonómia kell hogy legyen. Amennyire fontos bevezetni korrekatívumokat az etnikai többség kollektív jogainak preferálásával szemben, annyira fontos a kollektív jogok egyfajta demisztifikálása is. Mert tévedés lenne a kollektív jogok rezsimjében olyan mechanizmust látni, mely minden problémát automatikusan megoldana, és illúzió lenne abban reménykedni, hogy a kisebbségi kollektív jogok nem kerülhetnek konfliktusba az egyéni autonómia gondolatával. A kisebbség esetében is felvetődik a nemzeti és a demokratikus legitimáció összehangolásának problémája.

Az elmondottakhoz fűződik az előnyös megkülönböztetés elve, mely – különböző kedvezmények révén – a kisebbség és a többség közötti egyenlőtlenséget korrigálható mechanizmusként alkalmazható. Az elv alapja, hogy a modern társadalmi interakciók, mint a piaci kommunikáció, a munkahelyek, javak elosztása, társadalmi előnyök megszerzése stb. negatív hozadékokkal járhatnak a kisebbségi lét fennmaradásának szempontjából, ennél fogva a multikulturalitás elvei alapján olyan mechanizmusokat kell működtetni, melyek módosítják a fennálló állapotot. Tulajdonképpen e vonatkozásban is napvilágra kerül, hogy nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy a társadalom életében szinte mindenütt fontos szerepet játszik az adott közösség nagysága. A piaci mechanizmusok, akármennyire is egy relatív egyenmúsítható kalkulatív nyelvet, a költségek relatíve egyetemesítható grammatikáját hozzák létre, nem módosíthatják az interetnikai viszonylatokban rejlő egyenlőtlenség minden formáját. A piaci kommunikáció kétségtelenül megváltoztathat bizonyos viszonylatokat az etnikai többséghez és a kisebbséghez tartozó egyének között. De illúzió egyes szerbiai ellenzéki vezetők tagadhatatlanul jószándékú reménye, hogy a piaci mozgások szabadabbá tétele, vagy az állami gondoskodásnak a gazdaságból, a privatizációból való kiiktatása automatikusan megoldja a kisebbség minden gondját. A gazdasági dinamika, tekintve, hogy folytonosan teremti és újratermeli hatalmi viszonyokat, nem oldja fel a többségi és a kisebbségi kollektivitások közötti összes feszültséget. Más esélyekkel rajtol egy kisebbségi napilap, amely korlátozott piacra számíthat, és más esélyekkel száll versenybe az államnyelven megjelenő napilap. Másfajta következményeket eredményez egy, a gazdasági okok miatt csődbe jutó többségi nyelven megjelenő hetilap eltűnése a színpadról, amely egy a sok közül, s másfajta következményekkel jár, ha ugyanazon okokból a kisebbségi olvasók nem vehetik kézbe a kisebbségi nyelven megjelenő hetilapot. A piaci kommunikáció személytelenségi mechanizmusai sokszor mintegy eltakarják ezeket a tényeket,

de a multikulturalizmus filozófiája arra int, hogy a közösségek közötti egyenlőséget, a kultúrák pluralizmusát ne egy előre adott állapotként tételezzük, melyet a piac csupán megvalósítana „gazdasági-technikai” formákba. A diszkrimináció a gazdaságban akkor a legfeltűnőbb, ha bizonyos polgárok akkor veszítenek jövedelmükből, vagy akkor nem tudják növelni vagyoniukat, ha ragaszkodnak az etnikai azonosságukhoz. De a multikulturalitás elve azt követeli tőlünk, vegyük figyelembe, hogy az egyedeket, gazdasági alanyokat megfelelő módon minősítik ugyan a társadalmi vagy a gazdasági versenyben, előítéletek nélkül, de a hozadékok negatív jellegűek a kisebbségek mint kollektivitások vonatkozásában – a csoportok közötti eltérések miatt.²¹

Ugyanakkor kéteyles fogalmazódtak meg az előnyös megkülönböztetés elvével szemben is. Tudniillik nem egy ország politikájához szervesen hozzátartozik a pozitív diszkrimináció elve (USA; az indiai Kerala állam stb.), s ismeretese azok a nehézségek is, melyeket ezen elv gyakorlatba való átültetése támaszt, így például a jogalanyok meghatározása stb.²² Az Egyesült Amerikai Államokban a hatvanas és a hetvenes években működtetett preferenciális gyakorlat, amely bankügyletekre, állami és magánjellegű vásárlásokra is kiterjedt, nem járt eredményekkel, sőt.²³ Ugyancsak bírálták már az elvben foglalt egyenlőségideál normativitását is, azt a túlfeszített egyenlőségesszéményt, melyet az állam fokozott tevékenységgel hivatott biztosítani. Nem ellentmondás-e, hogy a kisebbség, önrendelkezését megvalósítandó, egyfelől a nemzetállam szuverenitásának bizonyos dekonstrukcióját, másfelől pedig az állam többlétevékenységét igényli az előnyös megkülönböztetés érdekében? S vajon milyen következményekkel jár mindez a régi liberális princípium, az állam semlegesége szempontjából?

Még egyszer meg kell tehát vizsgálnunk a kollektív jogok és az előnyös megkülönböztetés elvének indokoltságát s voltaképpení célját. Ha a következetes demokratizáció, melyet a liberális demokrácia folyamatszerű igazság- és konszenzusmodellje alapján értelmezünk, „az egyén civilizált majorizációját”²⁴ jelenti, akkor a multiethnikai élet demokratizációja olyan feltételeket igényel, melyek a *kisebbség civilizált majorizációját* teremtik meg. A kollektív jogok rendszere és az előnyös megkülönböztetés elve nem egy elvont egyenlőségmodellt teremt meg, és semmiképpen sem jelenti a többség és a kisebbség kategóriáinak eltűnését. A multikulturalitás a különbözőség méltóságát hangsúlyozza, s gondot visel a különbözőek egyenlőségére. Nem áztatja magát azzal, hogy a többpárti demokrácia, mely formális legitimitást nyújt a többséggel bírók számára, egyúttal tökéletes mechanizmus lenne, ezért felveti a legitimitás kitágításának gondolatát. Úgy véli, a pluralizmus átgondolása összefügg a legitimitás fogalmának átértelmezésével. Elvei által lehetségessé válik a kisebbségi helyzet „elviselése”, mégpedig olyan kompenzatórikus eszközök segítségével, melyek nem kérdőjelezik meg az állam szuverenitását, nem szecessziós kellékek, s nem a többséggel való konfliktus kiváltását szolgálják. A multikulturalitás ugyancsak nem ringatja magát abban a hitben, hogy a kultúrák közötti konfliktusok átadják helyüket valamilyen utópisztikus harmóniának, ellenkezőleg azon fáradozik, hogy olyan kereteket teremtsen, melyeken belül lehetségese a kultúrák különbségeinek elviselése.

A multikulturalitás, a kollektív jogok és az előnyös megkülönböztetés elve nem általában a kultúrához, hanem a *saját* kultúrához való jogból száрма-

zik.²⁵ Ezen utóbbi jogot szerintem is inkább a kulturális azonossághoz való jog, mint a szabadsághoz való jog indokolja.²⁶ Ezáltal jobban hangsúlyozódik ugyanis a különbözőség, pontosabban a kulturális jog kontextualitása s az adott etnikai közösség hagyományának partikularitása, mely magában foglalja azt a jogot is, hogy az adott csoport előnyös megkülönböztetésben részesüljön, ha csupán ezen kompenzatórikus eszközök révén képes fenntartani kultúrájának azonosságát.²⁷ A vajdasági magyarság esetében pedig, tekintettel az asszimiláltság fokára, hangsúlyozott fontossággal bír az azonossághoz való jog. Nos, valóban feltételezhetjük, hogy a többség kultúrája fenntartható előnyös megkülönböztetés nélkül is, mint az elmondottakból is következik. Tehát a pozitív diszkrimináció nem sújtja negatívan a többséget, nem a többség rovására affirmálja eszközrendszerét. Ebből a szempontból kiindulva elfogadhatónak tűnik az az elv, miszerint az államnak semlegességet kell tanúsítania a többség kultúráját illetően, de az előnyös megkülönböztetés elvét kell vallania a kisebbségek vonatkozásában; mindennek háttérében pedig az áll, hogy a liberális semlegesség princípiumának szorgalmazása egyébként is a többségi kultúra fennmaradásának kedvez.²⁸ Mondom, elfogadhatónak tűnik, mert ezzel kapcsolatban, s a vajdasági magyarság vonatkozásában, tudatosítanunk kell a rövid és a hosszú távú elveket. Nem liberális állammal állunk szemben. Csak hosszabb távon tartom elképzelhetőnek azon követelés realizálhatóságát, hogy a szerb állam semleges legyen a többségi kultúrát illetően. Rövid távon, tekintettel a szerbség szétszóródottságára, történelmi tapasztalataira, nemzeti alaphelyzetére, ez aligha várható el. Nekünk belátható ideig nemzetállammal kell számolnunk, de feltételezhetjük és reménykedhetünk abban, hogy ezen állam kül- és belpolitikai megfontolásokból hajlandó lépéseket tenni a semleges állam irányában. Arra kell tehát törekednünk, hogy korlátozzuk a nemzetállam fellépését: a kisebbségi igények eszköztára mérsékelhetné a nemzeti állami ambíciókat, s hidat képezhetne a liberális államszerkezet felé. Nem a nemzetállam megszüntetésére vesz irányt, hiszen maga is az etnikai elvből indul ki, s a hatalom megosztását igényli, de a nemzetállam hatalmának korlátozására irányuló törekvése „dekonstruálja” a nemzetet nyugvó állam elképzelését. Ha úgy tetszik, tehát dekonstruálja a mindenkori etnizáló politikát.

A kollektív jogoknak, a multikulturalitásnak társadalmi célja van mind a kisebbség, mint a többség szempontjából. Mert valóban azon kell munkálkodni, hogy olyan társadalmi környezetet hozzunk létre, amelynek keretein belül minden etnikai csoport egy érdekek által összefűzött közös integráns részeként fogalmazhassa meg és gyakorolhassa önazonosságát. A kisebbségnek olyan viszonyrendszer felelne meg, amelyben mindenkor és mindenütt nyíltan és szorongás nélkül juttathatná kifejezésre nemzeti hovatartozását. Egyedül ilyen körülmények között reménykedhetünk abban, hogy a nemzet civil és etnikai mozzanatai egyensúlyba kerülhetnek. Ez a kontextus azonban semmiképpen nem valósítható meg olyan módon, hogy a kisebbségtől folytonosan a lojalitás bizonyítását kéri számon.

Jegyzetek

- ¹ A tekintélyelvűség mintáinak továbbéléséről, melyek Szlovénián kívül az egész jugoszláv térség állandó jellemzői, lásd: *Razoreno društvo* (szerk. M. Lazić). Beograd, 1994. A tekintélyelvűség lehetővé tette a tömegek mozgósítását a nemzeti programok érdekében Szerbiában, Horvátországban és Boszniában.
- ² Tapasztalható, hogy kisebbség-többség viszonyrendszerében a jogi normáknál és alkotmányos elveknél jóval fontosabbak az erkölcsi, kulturális és magatartási szabályok, az együttélés rutinizálódott gyakorlatának normái, a „közös jelentések”. Szem előtt kell tartanunk például a vajdasági magyarság esetében, hogy a szerbesség politikai kultúráját meghatározza a fél évezredes alávetettség, a Balkán szövevényes történelme, a nemzeti fennmaradásért vívott folytonos küzdelem ideológiája, mely gyakran a háborúkban tanúsított erényeket tekintette és tekinti a nemzeti érzés legmagasabbrendű kifejezésének. A szerb ideológia fontos reprezentánsai a háborút nemzeti értelemben vett költőnyagnak minősítik, amely köhéziót biztosít, és erősíti az „organikus” szolidaritás érzését az egyébként tragikus konfigurációban élő etnikumban. Ennek a politikai kultúrának egyes irányadó áramlataiban a civil tevékenységnek, így a munkának, vagy a közvetett demokrácia intézményrendszerében való részvételnek másodrangú szerep jut a katonai-harci képességekkel szemben. A mítoszok azok, amelyek általában harci cselekményeket aktualizálnak, tevékenységi mintákat kínálnak, és cselekvésformáló erővel bírnak. A városokon kívül élő lakosság hierarchikus módon integrálódik a társadalomba, gyanakvással tekint a harmatgyenge civil társadalom megnyilvánulásaira, mivel a mindenkori államot az „alattvalók” fölé rendeli. A háborúban nyilvánvalóvá vált, gondoljunk a rituális városgyilkosságokra, hogy a kommunista modernizáció nem porlasztotta szét a premodern gondolkodásmód e modelljeit. Az effajta politikai kultúra, természetesen, korlátozó erejű a kisebbségek politikai fellépése szempontjából.
- ³ Jugoszlávia szétbomlásának pillanatában egyetlen akkori köztársaság sem lépte át a modernizációs küszöböt, noha persze különböző távolságra voltak tőle. M. Pešec: *Zamudniški vzorci industrijalizacije*. Ljubljana, 1991.; M. Lazić: *Društveni činoci raspada Jugoslavije*. Sociološki pregled, 1994/2.
- ⁴ Az ezzel kapcsolatos vitát lásd: Daedalus, 1993., 122. 3.
- ⁵ Nálunk a kisebbség/többség viszonyát a nulla összegű játék szabályaihoz igazítják, eszerint ha a kisebbség jogokra tesz szert, akkor a többség ezzel arányban veszít jogokat.
- ⁶ J. Raz: *Multiculturalism. Dissent*, 1994. 67–79. R. Madsen: *Global Monocultur, Multiculture, and Polyculture*. *Social Research*, 1993/3.
- ⁷ Ezeket az újabb kutatásokat a nacionalizmusokkal kapcsolatban foglalja össze T. Judt: *The New Old Nationalism*. *The New York Review of Books*, 1994, May, 26. A nemzeti imaginárius azonosságáról lásd: B. Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1991.
- ⁸ Erről: C. Offe *Politische Legitimation durch Mehrheitsentscheidung?* In: B. Guggenberger nad C. Offe (Hrsg.): *An der Grenzen der Mehrheitsdemokratie*. Opladen, 1984. 150–183.
- ⁹ J. A. Camilleri, J. Falk: *The End of Sovereignty?* Aldershot, 1992. A szuverenitásnak azonban nincs „vége”, legfeljebb átrendezésről beszélhetünk.
- ¹⁰ T. R. Gurr 233 kisebbséget sorolt fel világviszonylatban, amely kockázati tényezőt képez. T. R. Gurr: *Minorities at risk: a global view of ethnopolitical conflicts*. Washington, 1994.
- ¹¹ Erről: H. Arendt: *A totalitarianizmus gyökerei*. Budapest, 1992. 328–349.

- ¹² Emlékezzünk arra, hogy, példának okáért, az ENSZ 1974-ben, Ohridban szemináriumot tartott a kisebbségi kérdékről. A jugoszláv fél ajánlotta, hogy a nemzetközi közösség fogadjon el egy olyan globális megegyezést, mely a kisebbségvédelemmel foglalkozik, de az ajánlatot szótöbbséggel elutasították. Az effajta aktivitás fontos lenne a mai körülmények közepette is.
- ¹³ Lásd: International Seminar on Ethnic Diversity and Public Policies, Ethnic Violence, Conflict Resolution and Cultural Pluralism. 17–19 August, 1994, United Nations, New York.
- ¹⁴ A jugoszláv állam 1918, majd 1945 után több ízben is ösztönözte legfelső politikai szinten a nem-vajdasági, különösképpen a dinári szerbség bevándorlását. Ez a betelepítési gyakorlat háttérbe szorította a vajdasági szerbség mentalitását, elapasztotta tradíciójának liberális elemeit, nemkülönbön a vajdasági magyarság társadalmának atomizálását, az etnikai tömbök felhígítását eredményezte. 1974-től 1987-ig fennállt egyfajta regionális autonómia Vajdaságban, amely azonban hűen tükrözte vissza a társadalom egészében érvényesülő regressziót és antiliberalis tendenciákat, mindazonáltal a látszatautonómia szintjére süllyedt. A magyar kisebbség számára ez az autonómiamodell nem hozott pozitív eredményeket, hovatovább egybeesett nemzeti szubsztanciájának felgyorsult elerőtlenedésével. Mindez a ma viszonylatai között problematikussá teszi a vajdasági regionalizmus és a kisebbségi törekvések viszonyát.
- ¹⁵ Az egzotikus mivoltot mint magyarázó crejű kategóriát Hannah Arendtet parafrázálva alkalmazom, aki ugyanerről a jelenségről más kontextusban beszélt. A totalitarizmus gyökerei. Európa, Budapest, 1992., 68. és tovább.
- ¹⁶ Természetesen ez a kitétel nem jelenti a tolerancia jelentéskörének elvetését. A toleranciáról lásd: O toleranciji. Rasprave o demokratskoj kulturni. Prir. I. Primorac, Beograd, 1989.
- ¹⁷ R. Dworkin: A Matter of Principle. London, 1985. 233.
- ¹⁸ Miközben a különbségeket hangsúlyozom, természetesen tisztában vagyok azzal is, hogy vannak olyan esetek, amikor a különbségek relatív jellegűek, ahogy egy helyen C. Offe fogalmazott a szerbekkel és a horvátokkal kapcsolatban. A szerbség és a horvátság egyes rétegeinek esetében a freudi kis különbségek narcisszizmusa áll fenn, a horvátok kitartó igénye a nyelvi elkülönülésre vonatkozólag ezzel magyarázható.
- ¹⁹ J. Raz: The Morality of Freedom. Oxford, 1986. Chapter 7. Némileg parafráztam a meghatározást.
- ²⁰ E tételeket lásd: A. Margalit, M. Halbertal: Liberalism and the Right to Culture. Social Research, 1994., No.3., 491–510.
- ²¹ T. Sowell: Markets and Minorities. New York, 1981. 20.
- ²² Ezek tárgyalását lásd: International Seminar on . . . ibidem
- ²³ Th. Sowell: Markets and Minorities. New York, 1981. 64.
- ²⁴ Z. Puhovski: Mogućnost pluralističke konstitucije Jugoslavije. Theoria, 1989/1., 81.
- ²⁵ G. Kateb szerint az egyén azért fogadja el a kulturális csoportot, mert az feleletet nyújt a kérdésre, hogy „ki vagyok én”. G. Kateb: Notes on Pluralism. 1994. No. 3, 515. Ő hívja fel a figyelmet, hogy az olyan gondolkodók, mint Emerson, Thoreau, akik az individualitás hívei voltak, nem elégedtek meg a toleranciával, s egy erős csoportazonosságot szorgalmaztak. Ibidem, 515. J. Raz szerint a toleráns magatartásforma lehetővé tesz önkormányzati jogokat a kisebbségek számára, de csak oly mértékig, míg ez nem érinti a többség kultúráját. J. Raz: ibidem.
- ²⁶ A. Margalit, M. Halbertal: ibidem, 506. A szerzők itt Kymlicka könyvével szemben fogalmazzák, úgy érzem, jogos bírálatukat. W. Kymlicka: The Rights of Minority Cultures: Reply to Kukathas. Political Theory, 1992/February, 140–146.

²⁷ „A kultúrához való jog nemcsak az adott kultúrával való azonosságra vonatkozó jog, hanem egy olyan jog, amely egyben a személyes azonosság biztosításának jogát szavatolja . . . A kultúrához való jog a mi értelmezésünkben nem a szabadsághoz való jog egy speciális válfaja. Ellenkezőleg, a megnyilvánulás szabadsága egy speciális eset, melyet a kultúrához való jog igazol.” Ibidem, 502.

²⁸ Ibidem, 510.